

УДК 37.04 (305)“Сухомлинський”

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/49-1-24>

Микола ГАЛІВ,

orcid.org/0000-0001-7068-3124

доктор педагогічних наук,

професор кафедри історії України

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) *halivm@yahoo.com*

Зоряна БУРКОВСЬКА,

orcid.org/0000-0001-9579-5982

кандидатка педагогічних наук,

доцентка, доцентка кафедри української та іноземних мов імені Якіма Яреми
Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій

імені С.З. Гжицького

(Львів, Україна) *burkovska.zoriana@gmail.com*

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНО-ВОЛЬОВИХ РИС У ДІТЕЙ: ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ

У статті представлено результати дослідження поглядів видатного українського педагога Василя Сухомлинського (1918–1970) на виховання морально-вольових властивостей особистості дитини шкільного віку з урахуванням гендерних аспектів. Методи дослідження – загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення) та спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний), а також методи критики педагогічних та історико-педагогічних джерел. Підкреслено, що ключовою метою виховання особистості є, передусім, розвиток морально-вольових якостей. Адже моральні засади, ціннісні орієнтації обумовлюють спрямованість життя людини, мету і сенс її діяльності, а розвинутість вольових рис забезпечує відповідну реалізацію людиною власних вартостей у навколишньому середовищі, переборення нею труднощів на шляху до мети. Виховання ж морально-вольових властивостей особистості, безумовно, потребує врахування гендерних обставин. Встановлено, що визначальним у системі гендерного підходу до виховання морально-вольових рис особистості, запропонованій В. Сухомлинським, є принцип коєдукації як умова взаємного впливу майбутніх чоловіків і жінок на їх характери. Педагог враховував, що і хлопчиків, і дівчинці згодом доведеться виконувати децю різні соціальні ролі. Тож його гендерні виховні моделі є спробою виховати «сильних духом» чоловіків і жінок шляхом формування підготовлених до життя особистостей з урахування емансипованого і взаємодоповнювального розподілу соціальних ролей. З'ясовано, що, В. Сухомлинський пропонував низку методичних підходів, покликаних загартувати вольові, духовні сили дітей – майбутніх чоловіків і жінок. Загалом, у творчості педагога можна виділити три особливі види гендерних взаємин, які стимулюють плекання сильних духом чоловіків та жінок: латентна змагальність, дружба, любов.

Ключові слова: Василь Сухомлинський, гендерний підхід, характер, морально-вольові риси.

Mykola HALIV,

orcid.org/0000-0001-7068-3124

Doctor of Pedagogical Sciences,

Professor at the History of Ukraine Department

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) *halivm@yahoo.com*

Zoriana BURKOVSKA,

orcid.org/0000-0001-9579-5982

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Associate Professor at the Department of the Ukrainian and Foreign Languages named after Yakym Yarema
Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies

(Lviv, Ukraine) *burkovska.zoriana@gmail.com*

VASYL SUKHOMLYNSKY ON THE EDUCATION OF MORAL AND VOLUNTARY FEATURES IN CHILDREN: GENDER ASPECTS

The article presents the results of a study of the views of the prominent Ukrainian teacher Vasyl Sukhomlynskyi (1918–1970) on the education of moral and volitional qualities of the personality of a school-age child, taking into account gender aspects. Research methods – general scientific (analysis, synthesis, comparison, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic), as well as methods of criticism of

pedagogical and historical-pedagogical sources. It is emphasized that the key goal of personality education is, first of all, the development of moral and volitional qualities. After all, moral principles, value orientations determine the direction of human life, purpose and meaning of its activities, and the development of volitional traits ensures the proper realization of human values in the environment, overcoming difficulties on the way to the goal. The upbringing of moral and volitional qualities of the individual, of course, requires consideration of gender circumstances. It is established that the determining factor in the system of gender approach to the education of moral and volitional personality traits, proposed by V. Sukhomlinskyi, is the principle of co-education as a condition of mutual influence of future men and women on their characters. The teacher took into account that both the boy and the girl will later have to perform slightly different social roles. Therefore, his gender educational models are an attempt to educate "strong-minded" men and women by forming prepared individuals for life, taking into account the emancipated and complementary distribution of social roles. It was found that V. Sukhomlinskyi proposed a number of methodological approaches designed to harden the volitional and spiritual strength of children – future men and women. In general, in the work of the teacher there are three special types of gender relations that stimulate the nurturing of strong-minded men and women: latent competition, friendship, love.

Key words: *Vasyli Sukhomlynskyi, gender approach, character, moral and volitional traits.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку української педагогічної думки усе більшу увагу науковців привертає гендерна проблематика. На нашу думку, вивчення гендерних особливостей виховання підростаючого покоління української молоді зумовлено низкою соціальних, психологічних та педагогічних факторів. По-перше, психоментальні властивості національного характеру українців визначаються феміністичністю, що проявляється, зокрема, в таких якостях як емоціоналізм і синтенталізм, чутливість та ліризм. Ці риси позитивно впливають на мистецтвотворчість, однак в поєднанні зі слабкістю волі часто призводять до пасивності, споглядальності та індиферентності у суспільно-політичному та економічному житті, що на сучасному етапі нації- і державотворення є неприпустимим. Це зумовлює потребу педагогічної корекції національного характеру, котра, на думку Л. Костюк, повинна полягати у зміні характеру не так жінки, як чоловіка (Костюк, 2001: 119). По-друге, у закладах загальної середньої освіти більшу частину педагогічних колективів становлять жінки. Майже цілковита відсутність педагогів-чоловіків несприятливо впливає на педагогічний процес соціалізації вихованців-хлопчиків. В умовах переважання «жіночого» впливу, як зауважує О. Винницька, хлопчик або духовно фемінізується, втрачаючи маскуліність (у психоемоційному значенні цього слова), або ж займає позицію опору, яка проявляється у зневазі до протилежної статі (Винницька, 2001: 112). По-третє, врахування статевих відмінностей у психічному розвитку дітей, формуванні їх «чоловічих» і «жіночих» характерів (за висловом І. Канта) є однією з найважливіших складових індивідуалізації та диференції навчання і виховання представників підростаючого покоління.

З огляду на це необхідність гендерного підходу до виховання хлопців і дівчат набуває особливої актуальності. Зауважимо, що визначальною

метою виховання особистості є, передусім, розвиток морально-вольових якостей. Адже моральні засади, ціннісні орієнтації обумовлюють спрямованість життя людини, мету і сенс її діяльності, а розвинутість вольових рис забезпечує відповідну реалізацію людиною власних вартостей у навколишньому середовищі, переборення нею труднощів на шляху до мети. Виховання ж морально-вольових властивостей особистості, безумовно, потребує врахування гендерних обставин. Дослідження даної проблеми повинно спиратися і на існуючий історико-педагогічний досвід. Саме це й обумовило вибір об'єкта дослідження – спадщини видатного українського педагога В. Сухомлинського, який багато уваги присвячував вивченню особливостей розвитку морально-вольових якостей особистості («сили духу») дівчат і хлопців.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Поглядів В. Сухомлинського на формування морально-вольових рис людини торкалися М. Галів (Галів, 2006; Галів, 2007), В. Князюк (Князюк, 1976), Є. Родчанін та І. Зязюн (Родчанін, Зязюн, 1991) та ін. Вони розглядали їх в контексті творчості відомого педагога цілому, лише подекуди вказуючи на пропоновані ним гендерні аспекти педагогічного впливу. Детальніше на окресленій проблемі зупинилися Н. Коляда, О. Кравченко, А. Войтовська (Коляда, Кравченко, Войтовська, 2019).

Мета дослідження – на основі аналізу педагогічних праць В. Сухомлинського виокремити гендерні підходи до виховання морально-вольових властивостей дітей.

Виклад основного матеріалу. У праці «Як виховати справжню людину» В. Сухомлинський змальовує образ ідеальної (справжньої) людини, перелічуючи її найважливіші риси, якості, властивості. Справжня людина, зазначає педагог, повинна бути готова боротися за свої переконання, відстоювати їх, долати труднощі, постійно прагнути

до моральної досконалості, бажати стати кращим (Сухомлинський, 1976с: 150). На його думку, найскладніше завдання вихователя полягає у тому, щоб сформувати в кожній людині її тверду, непохитну моральну позицію, утвердити ідеал, дати на все життя, могутній духовний «заряд» непримиренності до зла, виробити вміння самостійно орієнтуватися в складних обставинах життя (Сухомлинський, 1976b: 539). Однак повноцінне виховання такої особистості неможливе без урахування того, що шкільний колектив складається з представників двох частин роду людського. Зрілість юнаків і дівчат виявляється передусім у тому, наскільки усвідомили вони, що «за рівнем своїх фізичних і духовних сил вони мають бути справжніми чоловіками й справжніми жінками» (Сухомлинський, 1976b: 556).

Наголошуючи на потребі виховання «справжніх чоловіків» і «справжніх жінок», В. Сухомлинський створює певні педагогічно-методичні підходи формування сили духу як у хлопчиків, так і у дівчаток. Ця методика враховує необхідність коєдукаційного принципу в навчанні і вихованні. Тому вчений неодноразово наголошує на позитивному для виховання морально-вольових рис взаємовпливі хлопців і дівчат у процесі спільної діяльності, а отже й спільного подолання труднощів. Утворення сильних, мужніх і благородних «чоловічих характерів» неможливе, на думку педагога, без такого каталізуючого засобу як присутність дівчат. І навпаки – виховання вольової, сильної, стійкої духом жінки із маленької дівчинки відбувається набагато ефективніше завдяки присутності хлопців.

Виховання *сильних духом мужчин*, на тверде переконання В. Сухомлинського, треба розпочинати з раннього дитячого віку. «Вже в малюкові-першокласникові, в дошкільникові чоловічої статі треба виховувати справжнього мужчину – і це значною мірою залежить від взаємовідносин у колективі, від того, яке місце займають майбутні чоловіки в усіх сферах, де виявляється характер, воля, цілеспрямованість особистості» (Сухомлинський, 1976b: 556–557). Педагог виділяє три властивості, які необхідно утверджувати в душах, у характерах майбутніх чоловіків: обов'язок, відповідальність і гідність чоловіка. Ці якості визначатимуть роль і місце мужчини в громадському та родинному житті.

В. Сухомлинський вбачає у вихованні хлопців особливий напрямок виховної роботи, підкреслюючи потребу створювати спеціальні педагогічні обставини з метою ґартування справжніх мужчин. Вчений виділяє низку методичних інструментів виховання чоловічого характеру:

Привчати хлопчиків до того, що вони мають брати на себе більш фізично важкі завдання, ніж дівчата, виявляти більше напруження, більшу відповідальність: чи у поході, чи на суспільно корисних роботах, чи на відпочинку. Хлопчикам слід пояснювати: якщо хочеш, щоб про тебе думали як про справжнього чоловіка – поважай жінку, допомагай їй, підтримуй, бери на себе відповідальність.

Хлопчик повинен раніше, ніж дівчинка включатися в оплачувану, продуктивну працю, а його заробіток повинен надходити в загальний бюджет сім'ї. Нехай змалку хлопчик привчається до думки, що ставши чоловіком і батьком, він своєю працею утримуватиме сім'ю. У цьому, зокрема, й виявляється, на думку В. Сухомлинського, обов'язок, відповідальність і гідність чоловіка. У контексті цього важливо переконувати хлопчиків у неприпустимості, аморальності паразитизму, дармоїдства, нахлібництва (Сухомлинський, 1976b: 557).

Уже в молодшому шкільному віці та ранньому отроцтві слід вселяти в хлопчачі душі гордість від того, що вони майбутні воїни, захисники Батьківщини. Виховання патріотизму – неодмінна умова становлення мужнього характеру. Однак критерієм патріотичності і результатом виховання повинна бути активна, наполеглива праця над собою, а не слова. «Хай менше хлопчики говорять про свої патріотичні почуття, а більше загартовуються духовно й фізично, готуючись до подолання великих труднощів, з якими неминуче зустрінеться воїн. Ніякої розслабленості, ніякого хникання, ніякої надії на те, що хтось візьме на себе труднощі, які належить подолати мені, – це неодмінні умови виховання справжніх чоловіків» (Сухомлинський, 1976b: 558).

Важливим методом виховання В. Сухомлинський вважає військові ігри як літом, так і взимку. Мета цих ігор: навчити хлопчиків витривалості, вміння долати труднощі й зневажати «розслабленість і хникання». Велика виховна сила військової гри, зазначає педагог, полягає у тому, що хлопчики, підлітки і юнаки виявляють доблесть у подоланні перешкод не заради похвали, нагороди, а з внутрішньої потреби бути сильними, мужніми, витривалими і благородними. Умовність обставин, за яких спеціально створюються труднощі й перешкоди в уяві хлопців зникає – умовність, штучність, сприймається як реальність.

Військова гра, на думку вченого, має велике значення для виховання сили духу хлопчиків, ще й тому, що вона являє собою справжню школу свідомої дисципліни. Підкорення наказам керівника набирає характеру самовиховання; підкорятися стає для хлопчика й юнака рівнозначним наказу-

вати собі, примушувати себе. Він долає у собі інертність, лінощі, не маскує свою байдужість вдаваною активністю, а справді діє, працює. Ухилятися від подолання труднощів не дозволяє сумління і бажання бути хорошим. «В цих умовах створюється атмосфера настільки глибокої взаємної відповідальності й обов'язку, що навіть тоді, коли дуже важко, хлопець примушує себе бадьоро посміхатися й кепкувати над труднощами. Найслабший і найрозніженіший здобуває справжнє загартування мужчини» (Сухомлинський, 1976b: 560). Найглибший виховний смисл військової гри В. Сухомлинський вбачає у тому, що хлопчик переживає почуття перемоги над власними слабостями, пишається власною витривалістю й стійкістю, відчуває себе мужчиною (Сухомлинський, 1975: 162).

Виховання сили духу, витривалості, наполегливості, уміння долати труднощі у *дівчат* вимагає особливого педагогічного підходу. В. Сухомлинський зауважує, що у дівчаток більше вольових сил, ніж у хлопчиків, вони мужніше вміють долати страх і нерішучість, і не так бурхливо виявляють радість після того, як вдалося примусити себе здійснити мужній вчинок (Сухомлинський, 1977b: 275). Однак вчений не робить спроб пояснити чим це викликано: чи природними задатками – властивостями жіночої фізіології, нервової системи, чи особливостями становлення гендерного світобачення у дівчаток (необхідністю бути духовно сильнішими від фізично сильніших хлопчиків), чи поєднанням цих чинників.

Ні в якому разі не можна допустити до того, щоб дівчатка відчули себе слабшими, що вони повинні підкорятися. Саме тому надзвичайно актуальною проблемою формування сильних характерів педагог вважає виховання сильних духом дівчаток. Як і у випадку з хлопчиками, він пропонує низку методичних підходів, покликаних загартувати вольові, духовні сили майбутніх жінок:

Необхідно, щоб кожна дівчинка виховувалась самотньою і яскравою особистістю, щоб усім без винятку дівчаткам нестерпною була навіть думка лишатися непомітною, пасивною, слабковольною. Треба орієнтувати дівчинку на активну участь у суспільному житті, адже тільки «яскрава життєва мета дає жінці духовну силу» (Сухомлинський, 1976b: 573). Важливо допомогти кожній дівчинці знайти поле виявлення її індивідуальних здібностей у багатогранній розумовій діяльності. Щоб виховати сильних духом, мудрих і мужніх жінок, на переконання В. Сухомлинського, необхідно, зокрема, домогтися творчої інтелектуальної діяльності дівчаток, звичайно у поєднанні з діяльністю громадською, суспільно корисною.

«Для утвердження в дівчинці сили духу, незалежності, самотності, надзвичайно важливо, щоб вона уже в дитинстві і особливо в ранньому отрочстві переживала гордість дослідника, мислителя, творця, щоб поруч із сумлінним, старанним виконанням усіх навчальних завдань ішло багате інтелектуальне життя, виражене в творчості» (Сухомлинський, 1975: 175).

Дівчинці-жінці має належати провідна роль у тій атмосфері відповідальності за людину й вимогливості особистості до самої себе й до інших, яка повинна панувати в школі. Треба будувати взаємовідносини у колективі так, щоб дівчина разом з хлопцем була вихователю гуртка молодших школярів. У такому разі створюються умови, коли «...старшому треба відповідати не тільки за виконання окремих трудових доручень молодшими школярами, а й за те, яку стійкість, наполегливість, силу волі, безстрашність виявлять вони в боротьбі за торжество добра, справедливості» (Сухомлинський, 1976b: 575).

У дівчинки слід формувати переконання, що її вимогливість, сила духу, гідність, наполегливість є засобом впливу на хлопця, котрий прагне стати справжнім мужчиною. Свідомість такої відповідальної ролі, на думку В. Сухомлинського, спонукатиме майбутню жінку не лише дбати про свою поведінку в колективі, а й займатися самовихованням характеру.

У працях видатного педагога, по суті, звучить вказівка на педагогічну необхідність використання особливостей гендерних взаємин у колективі вихованців з метою виховання морально-вольових якостей хлопчиків та дівчаток, підлітків, юнаків і дівчат, утворення сильного характеру. В. Сухомлинський зауважує, що юнак прагне бути сильним, вольовим чоловіком, щоб не було соромно перед дівчиною. Ця чутливість юнаків до оцінки дівчат є могутньою, хоч і старанно приховуваною силою, яка творить «справжніх чоловіків». Чим вище розвинена ця чутливість, тим сильніша мотивація до самовиховання характеру в майбутнього чоловіка.

Загалом, у творчості В. Сухомлинського можна виділити три особливих види гендерних взаємин, які стимулюють плекання сильних духом чоловіків та жінок: *латентна змагальність, дружба, любов*.

Дівчатка повинні брати участь «у всіх видах тієї діяльності, де успіх забезпечують сила волі, наполегливість, де порівнюються сили, витривалість, стійкість, безстрашність хлопців і дівчаток, де перед хлопчиком – не тільки перспектива успіху, а й небезпека лишитися далеко позаду від дівчаток, бути присоромленим» (Сухомлинський,

1975: 177). В. Сухомлинський вважає важливим, щоб в умінні примусити себе між хлопцями і дівчатками вже в 10–11-річному віці розвивалося змагання (Сухомлинський, 1977а: 233). Змагання між вихованцями різних статей повинно бути прихованим, оскільки проголошення відкритої боротьби між хлопчиками і дівчатками приведе до ворожнечі, вияву різних негативних емоцій, появи девіантних елементів поведінки. Сферою «гендерного змагання» можуть бути як спортивні, так і військові ігри (в яких теж обов'язкова участь дівчат), походи, інтелектуальне життя, творчість. «Саме від того, наскільки глибоким є це змагання, настільки тонко воно приховане, й залежить утвердження духовних сил справжніх чоловіків і справжніх жінок» (Сухомлинський, 1976b: 575–576).

Дружба між підлітками, юнаками і дівчатами, на тверде переконання В. Сухомлинського, є винятково важливим джерелом зростання духовних сил людини, формування характеру. Підлітки і юнаки прагнуть бути кращими в очах товариша чи товаришки, працюють над собою, допомагають одне одному. Дружба між хлопцем і дівчиною особливо педагогічно корисна і прийнятна, якщо протікає на морально-етичній основі, оскільки це пробуджує благородні поривання у свідомості друзів. Вони прагнуть допомогти один одному у боротьбі з перешкодами, напружують волю, щоб бути гідним свого друга, особливо якщо він протилежної статі. Благородство, «чистота морально-етичних відносин» у дружбі, на думку В. Сухомлинського, народжує в хлопчиків і дівчаток велику наполегливість, вольові зусилля (Сухомлинський, 1976а: 351). Він пише: «Завдяки дружбі з дівчатками в хлопчиків розвиваються такі риси характеру, як душевна м'якість, яскравіша емоційна насиченість думок і водночас емоційна стриманість. Досвід переконав нас, що хлопчикам не вистачає цих якостей у тих колективах, де дружба між ними й дівчатками не має під собою благородної морально-етичної основи» (Сухомлинський, 1976а: 351). Чистій дружбі між хлопцями і дівчатами сприяють спільна діяльність, екскурсії, суспільно корисна праця під час яких виникають обставини, коли хлопці добровільно беруть на себе важчу роботу.

Дружба між юнаком і дівчиною може перерости у кохання, котре, якщо воно буде чистим, позбавленим статевого бруду, сприятиме формуванню і становленню сильних характерів. Адже, щоб по-справжньому любити, треба бути духовно сильним (Сухомлинський, 1976b: 570). Чисте, віддане, відповідальне кохання надихає людину на боротьбу зі знегодами, змушує загартовувати

волю і характер, щоб бути гідним свого партнера. На світанку свого життя, в отрочстві і юнацтві, вважає В. Сухомлинський, «...людина повинна творити силу духу для мудрої мужньої людської любові. Так, творити свої власні сили, сили своєї душі для любові, яку треба пронести все життя, зберегти від бур і лихоліть, донести до смерті» (Сухомлинський, 1976b: 572). Педагог переконаний, що взаємодопомога, вірність, обов'язок між коханими людьми будуть міцними лише у випадку духовної сили двох партнерів, їх високої моралі і твердості характеру.

Натомість там, засвідчує вчений, де любов підміняється прагненням задовольнити свої статеві інстинкти не може бути сильною особистості. Домінування статевих потягів у діяльності людини – це «територія слабовілля і паплюження людської гідності».

Зазначимо, що як і у змаганні, так і в дружбі чи любові головним мотиваційним чинником формування сильного, вольового характеру є *натхнення*. Але якщо у випадку латентної змагальності воно виявляється просто у бажанні бути кращим, не осоромитися, а сподобатися представникам протилежної статі, то у дружбі і коханні натхнення проявляється у прагненні бути кращим, щоб допомогти другу, чи коханій людині перемагати труднощі, бути їй чи йому надійною опорою і підтримкою. Це унікальний у своєму роді стимул самовиховання сильного і водночас морального, «благородного характеру».

Визначальною особливістю гендерного виховання В. Сухомлинський вважає потребу так організувати діяльність колективу, щоб не було спеціально чоловічих й спеціально жіночих видів діяльності. Це, однак, не означає, що найважчу фізичну працю мають ділити хлопці і дівчата. Так само не повинно бути таких трудових взаємин, щоб дівчатка обслуговували хлопців і звикали таким чином лише до ролі домогосподарок. Те, що треба робити в домашньому господарстві, однаково вміло й старанно повинні робити і чоловіки, і жінки. Розподіл функцій між хлопчиками і дівчатками в колективі повинен бути тимчасовим і почерговим.

Висновки. Отже, на нашу думку, визначальним у системі гендерного підходу до виховання морально-вольових рис особистості, запропонованій В. Сухомлинським, є принцип коєдукації як умова взаємного впливу майбутніх чоловіків і жінок на їх характери. Педагог враховував, що і хлопчикові, і дівчинці згодом доведеться виконувати дещо різні соціальні ролі. Тож його гендерні виховні моделі є спробою підготувати сильних характером чоловіків і жінок шляхом формування

підготовлених до життя особистостей з урахування емансипованого і взаємодоповнюючого розподілу соціальних амплуа. Це і дозволило нам у визначенні даних поглядів В. Сухомлинського

використати термін «гендер» (сам вчений його, звичайно, не вживав), як дефініцію статевого поділу не у біологічному (сексуальному), а соціально-культурному контексті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Винницька О. Розвиток дівчаток і хлопчиків під впливом українських реалій. *Жіночий рух: здобутки і перспективи: Зб. наук. праць*. Дрогобич: Коло, 2002. Вип. 1. С. 110–114.
2. Галів М. Виховання характеру як морально-вольової якості особистості у творчості В. Сухомлинського. *Історико-педагогічний альманах*. Умань, 2006. Вип. I. С. 60–71.
3. Галів М. Гендерні аспекти формування морально-вольових рис характеру дітей (на основі педагогічної спадщини В. Сухомлинського). *Молодіжна політика: проблеми і перспективи*. Дрогобич: ДДПУ, 2007. С. 132–136.
4. Князюк В. К. *Світ маленьких гуліверів. Про педагогічну та громадську діяльність В. О. Сухомлинського*. Київ: Політвидав України, 1976. 104 с.
5. Коляда Н., Крвченко О., Войтовська А. Гендерне виховання в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3(99). С. 157–160.
6. Костюк Л. Фемінні риси української ментальності (До проблеми формування). *Жіночий рух: здобутки і перспективи: Зб. наук. праць*. Дрогобич: Коло, 2002. Вип. 1. С. 116–120.
7. Родчанин Е. Г., Зязюн И. А. *Гуманист. Мыслитель. Педагог: Об идеалах В. А. Сухомлинского*. Москва: Политиздат, 1991. 112 с.
8. Сухомлинский В. А. *Мудрая власть коллектива (Методика воспитания коллектива)*. Москва: Молодая гвардия, 1975. 240 с.
9. Сухомлинський В. О. Виховання і самовиховання. *Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т.* Київ: Рад. школа, 1977а. Т. 5. С. 229–239.
10. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. *Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т.* Київ: Рад. школа, 1976а. Т. 1. С. 207–400.
11. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. *Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т.* Київ: Рад. школа, 1976б. Т. 1. С. 401–637.
12. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. *Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т.* Київ: Рад. школа, 1977б. Т. 3. С. 5–279.
13. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. *Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т.* Київ: Радянська школа, 1976с. Т. 2. С. 147–416.

REFERENCES

1. Vynnytska O. Rozvytok divchatok i khlopchkyv pid vplyvom ukrainiskykh realii [Development of girls and boys under the influence of Ukrainian realities]. *Zhinochyi rukh: zdobutky i perspektyvy: Zb. nauk. prats.* Drohobych: Kolo, 2002. Vyp. 1. S. 110–114.
2. Haliv M. Vykhovannia kharakteru yak moralno-volovoi yakosti osobystosti u tvorchosti V. Sukhomlynskoho [Education of character as a moral and volitional quality of personality in the work of V. Sukhomlynskyi]. *Istoryko-pedahohichnyi almanakh.* Uman, 2006. Vyp. I. S. 60–71.
3. Haliv M. Genderni aspekty formuvannia moralno-volovykh rys kharakteru ditei (na osnovi pedahohichnoi spadshchyny V. Sukhomlynskoho) [Gender aspects of the formation of moral and volitional traits of children (based on the pedagogical heritage of V. Sukhomlynskyi)]. *Molodizhna polityka: problemy i perspektyvy.* Drohobych: DDP, 2007. S. 132–136.
4. Kniaziuk V. K. *Svit malenkykh huliveriv. Pro pedahohichnu ta hromadsku diialnist V. O. Sukhomlynskoho* [The world of little gullivers. On the pedagogical and social activities of V. O. Sukhomlynskyi]. Kyiv: Politydav Ukrainy, 1976. 104 s.
5. Koliada N., Krvchenko O., Voitovska A. Henderne vykhovannia v pedahohichnii spadshchyni Vasylia Sukhomlynskoho [Gender education in the pedagogical heritage of Vasyl Sukhomlynskyi]. *Nova pedahohichna dumka.* 2019. № 3(99). S. 157–160.
6. Kostiuk L. Feminni rysy ukrainskoi mentalnosti (Do problemy formuvannia) [Feminine features of the Ukrainian mentality (On the problem of formation)]. *Zhinochyi rukh: zdobutky i perspektyvy: Zb. nauk. prats.* Drohobych: Kolo, 2002. Vyp. 1. S. 116–120.
7. Rodchanin E. H., Ziaziun Y. A. Humanist. Myslitel. Pedagog: Ob idealakh V. A. Sukhomlynskoho [Humanist. Thinker. Teacher: On the ideals of V. A. Sukhomlynskyi]. Moskva: Politizdat, 1991. 112 s.
8. Sukhomlynskyi V. A. *Mudraia vlast kolektiva (Metodika vospityania kolektiva)* [Wise power of the team (Methods of educating the team)]. Moskva: Molodaia gvardyia, 1975. 240 s.
9. Sukhomlynskyi V. O. *Vykhovannia i samovykhovannia* [Education and self-education]. *Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory. V 5-ty t.* Kyiv: Rad. shkola, 1977a. T. 5. S. 229–239.
10. Sukhomlynskyi V. O. Dukhovnyi svit shkoliara [The spiritual world of the pupil]. *Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory. V 5-ty t.* Kyiv: Rad. shkola, 1976a. T. 1. S. 207–400.
11. Sukhomlynskyi V. O. *Metodyka vykhovannia kolektivnykh* [Methods of team education]. *Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory. V 5-ty t.* Kyiv: Rad. shkola, 1976b. T. 1. S. 401–637.
12. Sukhomlynskyi V. O. *Sertse viddaiu ditiam* [I give my heart to children]. *Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory. V 5-ty t.* Kyiv: Rad. shkola, 1977b. T. 3. S. 5–279.
13. Sukhomlynskyi V. O. *Yak vykhovaty spravzhniu liudynu* [How to raise a real person]. *Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory. V 5-ty t.* Kyiv: Radianska shkola, 1976c. T. 2. S. 147–416.